

Історіографія та джерелознавство

УДК:94(477):005.573"1905/1907"

С. Г. Іваницька

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ VERSUS БОГДАН КІСТЯКІВСЬКИЙ: ПОЛЕМІКА НАВКОЛО «ПОЛІТИЧНОЇ СПАДЩИНИ» МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті розглядається полеміка між С.О. Єфремовим та Б.О. Кістяківським з приводу появи в 1905-1906 рр. збірки російськомовних творів М.П. Драгоманова; контекстом є процес політичної диференціації в середовищі ліберально-демократичної опозиційної еліти Російської імперії; з'ясовуються також метаморфози цього сюжету в історіографії 1920-х – 2000-х років

Ключові слова: С.О. Єфремов, Б.О. Кістяківський, М.П. Драгоманов, історіографія, публіцистика, еліта, ідеологія.

Чому Драгоманов? Постать видатного вченого, політика, публіциста М.П. Драгоманова (1841-1895), надзвичайно вагома в системі цінностей ліберально-демократичної партійної еліти Наддніпрянської України початку ХХ ст., неодноразово привертала увагу провідників опозиційного руху в останні роки царату. У революційний період «конструювання» нових ідеологій та народження конкуруючих політичних партій (1905-1907 рр.) розгорнулись жваві дискусії «учнів» та «опонентів» щодо змісту та спрямованості думок М.П. Драгоманова у сфері політики, етики й культури. П.Б. Струве, редактор російськомовного «Собрания политических сочинений М.П. Драгоманова», у вересні 1905 р. в передмові передбачав: «В общем и целом, политические сочинения либерала, демократа и социалиста Драгоманова останутся навсегда в русской политической литературе замечательным памятником широкой и в то же время зрелой политической мысли и неocenимым руководством живой, гибкой и поэтому истинно революционной тактики» [1, с.VII]. Через століття, пояснюючи феноменальну тривалість драгоманівських інтелектуальних впливів, Я.Р. Дашкевич звернув увагу на те, що «...Драгоманов на українському політичному небосхилі другої половини ХІХ ст. – постать унікальна. Людина велетенської енергії і працездатності, творець оригінальної політичної доктрини, ерудит високого європейського класу (вільно володів десятком мов), зачинатель нової хвилі української еміграції, він був людиною, у повному розумінні слова, небуденною, мав великий вплив на оточення і став, не треба нам боятися того слова, першим українським лідером нової доби. ... московському реакційному панславизмові Драгоманов протиставив (як він писав у 1870-х роках, «малоросійський»), тобто загальноукраїнський у нашому розумінні панславизм» [2].

На тлі процесів глибинних зрушень і структурних трансформацій у Російській імперії символічним, як виявилось згодом, став епізод зіткнення між двома видатними інтелектуалами – С.О. Єфремовим та Б.О. Кістяківським – із приводу появи в 1905-06 рр. збірки російськомовних творів М.П. Драгоманова. До тієї полеміки підключились також в 1906-07 рр. І.Я. Франко та М.І. Павлик. Її відлуння відчувалось також у публіцистичних виступах М.С. Грушевського, П.Я. Стебницького, С.Ф. Русової, М.М. Могилянського, П.Л. Тучапського... З перспективи подальшого українсько-російського політичного розмежування помітно, що фактично саме тоді з'ясувалось питання: які політичні сили мають претендувати на драгоманівську «політичну спадщину»? Від чого в ній слід відмовитися, а що – неодмінно взяти з собою у боротьбі з авторитарним режимом та в надії на розбудову конституційного ладу? З огляду на вищесказане є важливим і перспективним реконструювати історію полеміки 1906 р. між С.О. Єфремовим та Б.О. Кістяківським в контексті формування стратегії й тактики опозиційної еліти Російської імперії у період Першої революції 1905-1907 рр. Одночасно видається вдячною дослідницькою проблемою відтворення досвіду «прочитання» та інтерпретації цього сюжету в різні часові періоди, в різних історіографічних полях.

Щодо факторів, які спричинили активну рецепцію ідей М.П. Драгоманова на початку ХХ ст., слід відзначити певну співзвучність системи політичних та етичних цінностей, які він артикулював,

настроєм й очікуванням опозиційної «ініціативної меншості». Передусім – представникам середньої та молодшої генерації українського руху, що в умовах назрівання кризи імперського режиму 1901-1903 рр. виявляли одночасно інтерес до ліберальних (свобода особистості, політичний плюралізм, віра в прогрес), соціалістичних (соціальна справедливість, активна регулююча роль держави в економіці, муніципалізація певних галузей промисловості, аграрна реформа, кооперування дрібних господарств), націєтворчих (перетворення етносу в націю) ідей. Драгомановські думки були в деяких своїх аспектах значущими й для осіб, які поєднували в своїй свідомості «загальноруський» і «український» компоненти та активно поповнювали з 1903 р. «Союз освободження», а з жовтня 1905 р. – лави партії народної свободи.

Методологічні орієнтири. Вірогідно, проблему рецепції драгоманівських ідей у різних соціальних і політичних контекстах доцільно розглядати з точки зору методологічних настанов «нової культурно-інтелектуальної історії» [3, с.273], для якої принциповим є врахування взаємодії між рухом ідей та їхнім історичним «середовищем проживання», всеохоплююча увага до різномірного інтелектуального ландшафту певного історичного періоду, до думок осіб як «першого», так і «другого ряду» в історії, теза про те, що зауваження та емоції останніх (численних публіцистів, істориків, політиків) є не менш вагомими для висвітлення особливостей перебігу історичного процесу, ніж тих, хто свого часу визначав хід подій. Одночасно варто прийняти до уваги механізм породження міфів навколо реальних подій. Схильність до міфологізації як до ненаукового способу тлумачення минулого, штучного створення хибних уявлень про реальні події, є властивою рисою антагоністичних версій політичної історії України нового часу. А однією із стабільно відтворюваних у часі когнітивних схем – розмежування «свого» і «чужого» досвіду. «Людина ХХ сторіччя використовує міфологічні форми з тієї ж причини, що і міфотворці давно минулих віків – із потреби пошуку «поетичного» і «авторитетного» першопочатку, психологічної легітимації особи у тому середовищі, в якому їй випадає себе реалізувати... Міф – це не тільки те, що з раціонального погляду є напівправдою, перебільшенням, випередженням подій. Це те, що з емоційного погляду є правдою», – відзначає Людмила Павлюк, зауважуючи, що головним завданням дослідників у добу постмодерну є намагання побачити справжню логіку міфів, вписуваність міфів у складні семіотичні системи другого рівня складності (наприклад, ідеологію суспільства) [4].

Політична спадщина М.П. Драгоманова у роки Першої російської революції 1905-1907 рр.: нове прочитання. Революція принесла бурхливу хвилю зацікавлення політичною спадщиною М.П. Драгоманова. Для «українського проекту», як своєрідної альтернативи проекту «великої російської нації», цей період виявився ключовим з точки зору трансформації етапів процесів «національного будівництва»: саме він приніс свободу друку й свободу громадських об'єднань, завершення організаційного оформлення та активізацію українських національних партій. В свою чергу, новонароджені партії встали перед потребою синтезу своїх ідеологічних систем. Коли припустити, що ідеології конструюються так само, як ідентичності, то в такому випадку зрозумілим є прагнення до створення символів, культів, ритуалів; конфронтація з іншими силами за впливи на одному й тому ж електоральному полі; розподіл ідейної спадщини за принципом «Свій – Чужий»; пошуки свого «значущого Іншого»; надання йому іпостасі «кумира». Роль останнього в конструюванні «світу ідей» уявної спільноти політичних однодумців призначено було грати референтній постаті М.П. Драгоманова.

В 1905-1906 рр. полеміку в середовищі опозиційної еліти викликала публікація російськомовного «Собрания политических сочинений М.П. Драгоманова». В спогадах «Про дні минулі» (розділ XVI) С.О. Єфремов висвітлює задум цього видання, датуючи цю подію початком 1905 р., коли в Києві «випадково, а може, й не випадково» перебував Богдан Кістяківський. На думку Єфремова, «тоді він якось одстав був од українства, попрощавсь з колишніми українськими мріями й державсь як російський ліберал з деякими тільки «обласними» симпатіями та споминами і особливо з пієтетом до Драгоманова». Саме тоді меценат та фундатор Української демократичної партії Євген Харлампович Чикаленко, за молодих років – теж відданий «драгоманівець», запропонував фінансування за кордоном видання збірки політичних творів Драгоманова. Як згадував Єфремов, «Кістяківський за це ухопився, і незабаром справді таки вийшли в Парижі, заходами ніби редакції «Освобождения», з передмовами Струве та Кістяківського, два томи «Политических сочинений Драгоманова». Прихильники Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), теж вважаючи себе ідейними нащадками Драгоманова, згодом відзначали: «...Робота, пророблена цим гуртком Українців-демократів, незвичайно цінна. Видана ними збірка політичних творів Драгоманова в 2-х томах й досі є не перевершеною справою...Майже тими ж самими особами, учнями М. Драгоманова, справа опублікування його творів була продовжена в Росії після першої революції, в Москві р. 1908-го. Але з планованого тоді видання в 4-х томах вдалось їм видати лише 1-й том під титулом – «Центр та окраїни», праці, перед тим друковані автором в російській легальній пресі, хоча й під псевдонімами. Це зроблено російськими видавництвами і російською мовою» [5, с.V]. Дійсно, в 1908 р. Б.О. Кістяківський разом із товаришем-однодумцем, професором римської історії Іваном

Михайловичем Гревсом продовжив реалізацію розпочатого проекту. Спочатку цим заходам також співчував провідний ідеолог російського лібералізму, історик і публіцист Павло Миколайович Мілюков.

Сергій Олександрович Єфремов (1876, с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губ. – 1939, Ярославль) – літературознавець, журналіст, засновник видавництва «Вік», фундатор Української демократично-радикальної партії (УДРП), подальшому – Товариства українських поступовців (ТУП) та Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). Походив із духовного стану. На формування особистості С.О. Єфремова суттєво вплинули творчість Т.Г. Шевченка, І.С. Нечуя-Левицького, І.Я. Франка, А.П. Свидницького, В.Г. Короленка, читання публіцистичних праць М.К. Михайловського, Т.А. Зіньківського, спілкування з О.Я. Кониським, В.Б. Антоновичем, Б.Д. Грінченком, В.М. Доманицьким [6; 7]. Особливе значення для кристалізації політичного світогляду С.О. Єфремова мали ідеї М.П. Драгоманова [8].

Богдан Олександрович Кістяківський (1868, Київ – 1920, Катеринодар) – правознавець, філософ права, соціолог неокантіанської орієнтації, публіцист. Походив із знаної київської родини Кістяківських. Батько його, професор університету св. Володимира О.Ф. Кістяківський, був членом Старої громади та фахівцем із українського звичаєвого права. Громадський світогляд Б.О. Кістяківського сформувався під впливом ідей В.Б. Антоновича (останній був також його хрещеним батьком), М.П. Драгоманова, І.Я. Франка, М.І. Павлика. Кістяківський брав безпосередню участь у створенні багатьох опозиційних організацій, був помітною постаттю в соціал-демократичному та ліволіберальному русі (один із засновників «Союза освобождения», учасник його закордонних з'їздів, співавтор підготовленого союзом проекту Конституції Росії 1903 р.). Тривалий час належав до найближчих соратників П.Б. Струве, але в зв'язку з неприйняттям останнім ідей українського національно-культурного руху в 1915-16 рр. відійшов від нього. Свої статті підписував псевдонімом «Українець» (услід за М.І. Костомаровим) та «Освобожденец», а в середовищі російських однодумців-конституціоналістів був відомий як «Киянин». Його діяльність і широкі зв'язки, дружнє спілкування з Максом Вебером сприяли налагодженню контактів між російською і німецькою громадськістю, поширенню за кордоном інформації про суспільно-політичне та наукове життя в Росії. Політичні погляди Кістяківського зазнали помітної еволюції і охоплювали широкий спектр ідей – від ортодоксальних марксистських до поміркованих конституційно-демократичних (кадетських). Переконавання Кістяківського рівною мірою були опозиційними і самодержавству, і шовінізму, і революційному тоталітаризму [9, с.13].

На початках Першої російської революції, при погодженні спільної тактики у Києві між росіянами, яких репрезентували ліволіберально налаштовані професори В.Я. Желєзнов і С.М. Булгаков, та українцями (С.О. Єфремовим, М.П. Левицьким, В.П. Науменком та Б.О. Кістяківським), двоє останніх погодилися на російсько-кадетський принцип обласної автономії, не підтримавши гасло національно-територіального (політичного) самоврядування України [10, с.47]. В той же час, як вважає американська дослідниця його спадщини Сьюзен Хейман, саме «українофільська позиція Кістяківського спричиняла внутрішній конфлікт між його українським походженням і політичною близькістю до російського визвольного руху. Його погляди на національне питання не змінювалися зі студентських років аж до 1905 року, коли він співпрацював із «Союзом освобождения». Він стояв осторонь зростаючій русофобії серед українських націоналістів і, одночасно, протистояв будь-якому національному сепаратизму, українському чи іншому» [11, с.161].

У вступній статті до другого тому збірки творів Драгоманова (1906 р.) Б.О. Кістяківський твердив, що: 1) політичні твори Михайла Петровича Драгоманова посідають визначне місце в історії розвою російської суспільної думки, бо «в них уперше було чітко й виразно виявлено пекучу потребу переходу Росії до конституційного ладу»; 2) найбільш важливою складовою його світогляду є «...палка оборона прав пригноблених народностей і передусім права на культурний розвій рідного йому українського народу. Проповідуючи не лише рівноправність осіб, але й рівноправність націй, він вважав, що останнє можна здійснити тільки за федерації народів»; 3) надзвичайно важливим у його світогляді є «...визнання особистості як найвищої цінності і, що має ще більшу вагу, поглибленого розуміння ідеї особистості, яке виявило себе у визнанні цінних якостей, властивих особистості, і за кожною культурно-самовизначеною народністю»; 4) Драгоманов був «не лише невтомним проповідником особистих свобод; він був у певному сенсі й першим проповідником їх у Росії»; 5) у його світогляді існує значний ліберальний компонент, бо, «бувши соціалістом, Драгоманов був водночас послідовним лібералом і демократом, якими й є завжди справжні соціалісти. Він невтомно доводив, що ідейний лібералізм у найвищій мірі цінний передовсім для соціалізму, адже ж бо і пропаганда і здійснення останнього можливі лише на ґрунті особистої, суспільної і державної свободи. Але він ніколи не дивився на політичну свободу тільки як на засіб для здійснення соціалізму і визнавав за нею цілком самостійне й незмінне культурне, політичне та суспільне значення. Щодо цього його ідеї надзвичайно сучасні, і він є ніби безпосереднім учасником нинішньої боротьби політичних партій і керунків»; 6) Драгоманов виявляв принципову прихильність ідеям федералізму, але все ж таки наполягав на моделі обласної автономії. Виходячи з ідей федералізму, який ґрунтується на щонайширшому визнанні автономних прав політичних, соціальних та національних груп, він наполягав, щоб у Росії

представництво державне було міцно пов'язане з представництвом місцевим і крайовим і щоб участь народу та його представників у розв'язанні загальнодержавних питань опиралася на широкий розв'язок місцевого самоврядування, доводив згубність централізму для самого існування політичної свободи – хоч би від кого той централізм виходив, чи то від самодержавної бюрократії, чи то від централістських революційних партій, і «нехай би заради чого його проповідували – чи то в ім'я хибно витлумаченої ідеї про єдність і неподільність Росії, чи то в ім'я історичних прав Польщі на Литву, Білорусію та Україну і на відновлення польської державності в старих кордонах». Одночасно Б.О. Кістяківський твердив, що для знайомства з діяльністю Драгоманова як українця і соціаліста треба читати також його твори українською мовою, а між ними здебільшого ті, які надруковані у п'яти томах збірки «Громада», яку він видавав впродовж п'ятьох років, з 1878 по 1882 р., у Женеві, та у часопису «Народ» 1890 по 1895 р. у Львові [12, с.275-346].

С.О. Єфремов, вітаючи в часопису «Нова громада» (1906) появу цього видання, розцінив місію М.П. Драгоманова в еміграції як «поворотний пункт в історії розвитку української ідеї, а також політичної думки в Росії в цілому», з захватом відзначаючи, що, «перечитуючи блискучі, повні глибокого змісту і практичного політичного розуму твори Драгоманова, думаєш іноді, що вони написані просто вчора і фарби на них не встигли навіть ще вилиняти» [13, с.158]. І в той час негайно вступив у дискусію з Б.О. Кістяківським. Показово, що друкованим виступам передували особисті гострі дебати, і С.О. Єфремов яскраво описує їх у своїх мемуарах. В цій полеміці показовим було те, що і С.О. Єфремов, і Б.О. Кістяківський вважали М.П. Драгоманова своїм «вчителем», але у кожного з них була своя оригінальна візія драгоманівських ідей. Зауваження, висловлені С.О. Єфремовим, цікаві не лише для характеристики його особистої позиції, але й для з'ясування тієї уявної межі, яка в добу Першої революції відокремила українських радикал-демократів від лівого крила російського лібералізму.

Передусім С.О. Єфремов піддав гострій критиці два висловлені Б.О. Кістяківським твердження. Перше: що програма М.П. Драгоманова «Вільна Спілка» була обмежена лише вимогою обласної автономії (хоча насправді це як раз й відповідало дійсності). Друге: «Драгоманов – перший російський конституціоналіст-демократ». С.О. Єфремов категорично заперечував спроби зробити з Драгоманова «якогось спеціального теоретика лібералізму», попередника сучасних кадетів. С.О. Єфремов відстоював виключне право своїх однодумців вважати себе «прямими» спадкоємцями М.П. Драгоманова та одночасно мати можливість «йти далі, ніж йшов він», розвивати його ідеї відповідно до вимог «живого життя». В той же час він твердив, що розбіжності радикал-демократів із Драгомановим не є занадто принциповими. Адже, розмірковував Єфремов, у момент складання Драгомановим своєї програми питання національно-політичної автономії перебували в стадії теоретичного обговорення, а тому той вирішив за краще покласти в основу програми краще з'ясований принцип обласної автономії і, відповідно, зупинився на півдорозі. В роки Першої революції національно-територіальна автономія «недержавних народностей» Російської імперії перетворилась, на думку Єфремова, на «цілком практичний постулат». Українські політичні партії не можуть відмовитися від цієї вимоги, незважаючи на апеляцію затятих критиків до авторитету Драгоманова та закиди в «націоналістичності». Також Єфремов пропонував іменувати Драгоманова першим «українським соціалістом-федералістом», бо метою його було «застосування ідей європейського федерального соціалізму до України або Малоросії». Єфремов зосереджував увагу читача саме на першій частині свого визначення – «соціаліст», наголошуючи, що М.П. Драгоманов – то «глибоко переконаний, науково вихований соціаліст, який завсіди і скрізь пропагував ідеї з соціалізму. Але, в той же час, він – соціаліст, нетиповий для свого часу, оскільки на відміну від своїх російських колег, розумів політичну свободу не тільки як комплекс загальнодемократичних прав, але і як свободу національного життя» [13, с.161]. Згодом С.О. Єфремов, відтворюючи у споминах ідеологічне обличчя гуртка однодумців-радикалів (Б.Д. Грінченко, М.М. Загірня, В.Ф. Дурдуковській, Ф.П. Матушевський, М.П. Левицький), до якого він належав та який у 1906 р. увійшов на правах автономної групи у склад консолідованої УДРП, підкреслював: «Ми були соціалісти, хоча й не соціал-демократичної секти, більш наближаючись до російського народництва, і найприродніше було б і назвати себе соціалістичною партією. Але ця назва вже була заангажована в Соціалістичній укр[аїнській] партії (СУП), що тільки незадовго до того злилася з РУП, отже, могли повстати непорозуміння, для обох боків небажані. Після довгих міркувань ми спинились на назві «Радикальна», виходячи з того, що в 70-х роках в Росії взагалі всі соціалісти звали себе радикалами й в 90-х у Галичині виникла під впливом Драгоманова навіть партія, з соціалістичною програмою, з цією назвою. Цим ми до якоїсь міри підкреслювали історичний зв'язок своєї партії з драгоманівським рухом та галицьким радикалізмом Франка й Павлика, хоча розуміли, що у нас, де взагалі пам'ять на напрями занадто коротка, така назва може викликати непорозуміння. Їх ми думали побороти просто своєю роботою та, може, спеціальними роз'ясненнями своєї позиції поза платформою».

Незабаром І.Я. Франко, що сам тривалий час був «учнем» М.П. Драгоманова, у статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» (1906), схвалив написану Б.О. Кістяківським передмову, називаючи

її автора відомим «знавцем і прихильником» драгоманівської спадщини. Але так само, як і Єфремов, не погодився з «зачисленням Драгоманова до конституційних демократів», зробивши коректне припущення, що, можливо, це просто – «помилка в писанні», «необережність у номенклатурі». В той час І.Я. Франко категорично протестував проти подальших спроб «зачислення Драгоманова до конституційних демократів, назви, якою тепер обіймають у Росії найчисленнішу політичну партію, ліберальну в західноєвропейським значенню і не чужу державно-централізаторським тенденціям, проти яких увесь свій вік воював Драгоманов...» [14, с.106]. На думку І.Я. Франка, погляди самого Б.О. Кістяківського були все ж таки значно ширші від офіційної програми російських кадетів, і тому він не має бути зацікавленим «величати сю партію адаптуванням до неї Драгоманова». І.Я. Франко закидав недоречність епітету, застосованого останнім до М.П. Драгоманова – «соціаліст з додатком лібералізму», підкресливши, що соціалізм останнього немає нічого спільного з соціалізмом К. Маркса, Ф. Енгельса та їхніх західноєвропейських послідовників із середовища ортодоксальних соціал-демократів [14, с.107]. Коментуючи позицію С.О. Єфремова, І.Я. Франко підтримав його заяву про потребу виставити в «питання денне» вимогу національно-територіальної автономії України, бо «українські політичні діячі не можуть виставити іншого домагання, хоч би тут довелось мати проти себе й авторитет Драгоманова та нарікання на «націоналістичність», які раз у раз чуємо від заступників російських партій». Франко наголошував, що «...ніякий авторитет минулого не може й не повинен стояти на заваді потребам і змаганням пізнішого часу, яких основи він за життя не міг перед видіти, ані оцінити» [14, с.106-107]. Він лише рішуче не погоджувався з двома ключовими твердженнями єфремовського виступу: 1) щодо наявності вимог обласної автономії в драгоманівській програмі «Вільної Спілки»; 2) щодо значної ваги соціалістичних ідей у світогляді М.П. Драгоманова. Останнє містило, на його погляд, безумовне перебільшення, бо ж «у відомих нам писаннях Драгоманова дійсного соціалізму дуже мало: він ані практично не займався соціалістичною агітацією та соціалістичними реформами, ані теоретично не писав нічого, що давало би підставу зачислити його до теоретиків соціалізму»; соціалізм зачіпав, лише проєктуючи далекоюсяжні соціальні реформи в інтересах народних мас [14, с.108]. Для Франка Драгоманов був передусім не теоретик, а політик, який мав право на тактичну гнучкість. І тому Франко не схвалював як спроби фетишизації «вчителя» з боку його щирих послідовників [14, с.110], так і намагання деяких російських українців на угоду поточному моменту штучно змодернізувати світогляд М.П. Драгоманова, репрезентуючи його як «свідомого українського націонала і європейського політика» [14, с.98].

Відгомін дискусій першої революційної доби в середовищі ліберально-демократичної партійної еліти зустрічаємо також в еміграції, після поразки українських визвольних змагань 1917-1920 рр. Так, наприклад, діяч старшого покоління, один із фундаторів дореволюційних УДРП та ТУП О.Г. Лотоцький, переосмислюючи в своїх мемуарах роль М.П. Драгоманова, писав: «Молодь 80-х та 90-х років дивилася на Драгоманова, як на учителя, пророка, вождя, – політично-громадський його світогляд, драгоманівство було її катехізисом. Але молодь дальшого покоління вже переросла Драгоманова...» [15, с.143]. Але представник нової, прагматичної генерації «українства» 1900-х рр. О.Я. Шульгін вже більш виважено оцінював вплив «вчителя»: «Драгоманова обвинувачують, що він був федераліст, не розуміючи того, що для реального політика другої половини 19 віку це був максимум вимог...Зрозуміло, що він прагнув свободи в імперії; це була передумова поширення української національної ідеї в масах. Як це не дивно для сучасної молоді, але самостійниками бути навчив нас якраз Драгоманов, а не Міхновський. Своєю освітою, своєю красномовністю, своєю боротьбою проти росіян і малоросів, які абсолютно нехтували Україну, він усім нам імponував. Дальші висновки з його ідей не тяжко було зробити. З Драгоманова вийшов і Єфремов, і Грушевський, і Чикаленко, і Симон Петлюра...Його іменем і його ідеями були перейняті й активні діячі кінця 19 віку» [16, с.233].

Колізію 1906 р. можна трактувати й як відлуння полеміки між легальними народниками та «легальними марксистами» 1890-х рр., одним із активних учасників якої був Кістяківський. Саме тоді Кістяківський залучився до політико-філософських дискусій, які справили помітний вплив на формування духовного клімату тодішнього суспільства та визначення шляхів його розвитку. Кістяківський наполягав, що будь-які специфічні ознаки етнічного буття, зокрема мовні та інші традиції («національні святині»), є цінними насамперед тією мірою, якою вони узгоджувались з універсальними гуманітарними імперативами. Згодом у розвідці «М.П. Драгоманов і питання про самостійну українську культуру» (1912) він написав про «наш національний рух, увесь сенс якого полягає...в тому, що він є провідником найпередовіших гуманітарних ідей в українські народні маси...» [17, с.363]. І слово «наш» тут не було випадковим... Єфремов, належачи до іншого, молодшого покоління «драгоманівців» й перечитуючи згодом тексти полеміки тих часів, став на бік Михайловського в його дискусії з марксистськими критиками щодо перспектив розвитку капіталізму в Росії, засуджуючи властиве марксизму уявлення про історичну необхідність, співчуваючи звеличенню ролі інтелігенції і «героїв», які мають бути провідниками «народу», та концепції «боротьби за індивідуальність». Але все ж таки «індивідуальність», на відміну від Михайловського, він розглядав уже як певний народ (націю) з властивою йому специфічною ментальністю [18, с.188-190]. Значне поширення народницьких

ідеологом в середовищі українських інтелектуальних верств пояснюється, зокрема, укоріненням ще з костомаровських часів в українському русі романтично-шеллінґіанських уявлень [19, с.143-145]. В той же час, завдяки драгоманівським впливам, й Єфремов, й Кістяківський зуміли дистанціюватися й від критичного марксизму, й від радикального націоналізму, ґрунтуючи розуміння національного самовизначення на засадах універсалізму та європеїзму. Обидва були за своїми ідейними першоджерелами «драгоманівцями», й це, безумовно, зближувало їх у прихильності таким фундаментальним цінностям, як гуманізм та конституціоналізм. Але в той же час кожен із них вважав своїм правом й обов'язком пропагувати на власний розсуд спадщину «вчителя».

Історіографічні рефлексії над дискусією 1906 р. Як не дивно, але свого роду «канон» для подальшого тлумачення полеміки 1906 р. створив у радянській історіографії один з перших марксистських біографів М.П. Драгоманова, публіцист Давид Іосифович Заславський (1880, Київ – 1965, Москва). У 1900-ті рр. він – меншовик й опонент В.І. Леніна, в добу сталінізму – талановитий, але безпринципний радянський номенклатурний журналіст і літературний критик. В 1920-ті рр. Заславський неодноразово консультувався з С.О. Єфремовим щодо змісту та деталей своєї праці [20, с.85]. Вірогідно, саме тоді С.О. Єфремов й оповів йому історію своєї давньої полеміки з Б.О. Кістяківським. У своєму щоденнику він згадує про читання коректури книжки Д.І. Заславського: «Праця хороша, тон гарний і помилок мало, та й то дрібні. Сьогодні ж написав йому про це...» [20, с.104]. У відповідь на прохання автора в травні 1924 р. уладнати український переклад С.О. Єфремов дав згоду, «бо праця Заславського добре написана» [20, с.118,121]. В передмові до видання 1924 р. Д.І. Заславський щиро дякував академіку «за цінні вказівки й за дружню участь у перегляді книги» [21, с.5]. Аргументи Д.І. Заславського щодо питання, хто мав більше прав на спадщину «вчителя» – українські радикали-соціалісти чи російські ліберали, – були витримані в дусі ідеологічного клімату доби «українізації». Викликають увагу міркування Д.І. Заславського стосовно того, що «для Драгоманова ще не прийшла пора антикварно-об'єктивного досліду. В багатьом він наш злободенний сучасник». Ніби передбачаючи подальшу амбівалентність тлумачення драгоманівської спадщини в радянському суспільствознавстві, Д.І. Заславський писав: «Драгоманов...завжди воював щонайменше на два фронти. Не дивно, що з його статей легко висмикнути потрібну цитату, як палицю з кумового тина. Цитатами з Драгоманова націоналісти побивали марксистів, а марксистів націоналістів. Спираючись на Драгоманова, українські федералісти сперечались з сепаратистами і самостійниками...Найбільше наносили колів з тину Драгоманова російські ліберали-конституціоналісти. Вони сприяли поширенню того забобону, ніби Драгоманов був і сам лібералом-конституціоналістом, чимось на зразок духовного батька пізніших кадетів. Годі й говорити, що таке тлумачення політичних ідей Драгоманова близько підходить до їх фальсифікації...» [21, с.5].

Праця одержала схвальний відгук М.С. Грушевського, який написав «кілька слів про книжку Д. Заславського, як замітне явище в небагатій літературі про Драгоманова – мабуть найцінніше, що вийшло про нього на російській мові...» Він теж не проминув подану Заславським інтерпретацію дискусії 1906 р., зауваживши: «Автор поставив собі, супротив сього, два завдання: по-перше, довести, що Драгоманов був далеко більше революціонером-соціалістом, ніж лібералом-конституціоналістом. По-друге – в'яснити, як сильно помиляються ті, що вважають, ніби-то поза чисто українською сферою діяльність Драгоманова мала мінімальний вплив у політичній еволюції... Те, що він пише на сю тему, дуже інтересне, повне вірних і влучних спостережень і з користю буде прочитане кожним, хто цікавиться розвоєм політичної ідеології другої половини XIX ст.». А тому «гаряче рекомендував» це видання всім зацікавленим українським читачам [22, с.221].

Через десять років, в умовах утвердження в УРСР сталінського тоталітарного режиму, в ґрунтовно переробленому виданні з новою символічною назвою «М.П. Драгоманов (к истории украинского национализма)», Д.І. Заславський уже в агресивно-викривальному тоні, властивому історіописанню тих важких часів, писав про те, що «російські ліберали розкопали, зібрали і видали твори Драгоманова, надруковані російською мовою в російських ліберальних виданнях і в «Вільному слові». Це дало їм можливість і підставу проголосити Драгоманова попередником і духовним батьком російського ліберального конституціоналізму, першим значним «кадетом». Це не те, що неправильне, а одностороннє уявлення про Драгоманова. ... Російські ліберальні драгоманівці, зображуючи Драгоманова, як раннього мілюковця, малювали односторонній образ і робили помилку. Помилку протилежного змісту, незрівнянно більш грубу, допускали українські націоналісти. Вони з літературної спадщини Драгоманова брали тільки його публіцистику українською мовою і зводили на цій підставі Драгоманова в звання першого українського соціаліста. Замазуючи реакційні і ліберальні риси в його літературній діяльності, вони зображували його як послідовного демократа. У революції 1917 р. ці буржуазні націоналісти називали себе «соціалістами-федералістами». З цих петлюрівських кіл йшла ідеалізація Драгоманова, і його ім'ям прикривалася і виправдовувалася буржуазна контрреволюція на Україні. «Соціалісти-федералісти» не намагалися, однак, видавати Драгоманова за марксиста. Навпаки, вони протиставляли його марксизму. З Драгоманова вони виводили особливий український «соціалізм», побудований на ліберально-демократичних, «гуманітарних» засадах» [23, с.226-228].

Подібні історіографічні мутації були вповні закономірні. Як вважають фахівці, досліджуючи механізми колективної пам'яті в кризові періоди історії, кожен суттєвий розрив з традицією, кожна зміна епох може викликати формування нових образів минулого, «...і саме тоді, коли після такого обриву намагаються почати заново. Спроби розпочати все наново, відродження, реставрації завжди виступають у формі звернення до минулого» [цит. за: 24, с.203]. У сталінську добу відбулася радикальна зміна політичного режиму, отож, змінилось і сприйняття істориками дійсності, вони фактично «перемістились» із одного «ідеологічного світу» – неписької лібералізації та «українізації» – в інший, тоталітарний світ. Механізм подібних процесів «переформулювань» минулого прихильники епістемологічного конструктивізму називають явищем «ресоціалізації», коли «...минуле перетлумачується для того, щоб воно відповідало нинішньої реальності, в минуле переносяться різні елементи, які суб'єктивно в ньому відсутні» [25, с.249-263]. Протягом кінця 1920-х-30-х рр. сталася фактично руйнація основного масиву національної історичної науки в УРСР. А у праці Д.І. Заславського (1934 р.) логічним чином відбулась ідеологічна верифікація полеміки між «українськими націоналістами» й «російськими лібералами-конституціоналістами». Саме ця версія стала базовою у працях тих радянських істориків, які в подальшому брались викривати «драгоманівщину» та привиди «української буржуазної контрреволюції». І так – з середини 1930-х й до кінця 1980-х років... Згодом і сам Д.І. Заславський, укупі зі співавтором І. Романченко, в монографії «Михайло Драгоманов: Життя і літературно-дослідницька діяльність» в 1964 р., у момент чергового зламу радянського режиму, на с.10 висловлював впевненість, що герой його книжки «був одним з найактивніших борців проти українського буржуазного націоналізму»!

В другій половині 1960-х рр., після завершення хрущовської «відлиги», в літературі побутують різні версії тлумачення драгоманівської спадщини. Типовий взірець такого підходу становить праця В.Л. Лукеренка. Повторюючи, тільки з більш жорсткими акцентами на адресу «українського буржуазного націоналізму», тиради Д.І. Заславського взірця 1934 р., стосовно дискусії 1906 р. автор стверджував: «...спадщина М. Драгоманова нерівна. Поряд з прогресивними сторонами вона містить в собі елементи консерватизму і взагалі є суперечливою. Тому не випадково, що навколо імені Драгоманова точилася гостра ідейна боротьба не тільки за його життя, а й багато років після його смерті. Буржуазні ліберали типу Б. Кістяковського намагались видати Драгоманова за свого ідеолога. Царські чиновники і шовіністично настроєні публіцисти вважали Драгоманова сепаратистом, прихильником відокремлення України від Росії. Але більше за всіх над фальсифікацією світогляду М. Драгоманова «потрудилися» українські буржуазні націоналісти. Свідомо замовчуючи боротьбу Драгоманова проти українського буржуазного націоналізму за братнє єднання і співробітництво українського і російського народів, вони проголошували Драгоманова основоположником якогось «українського марксизму», що протистоїть ленінізму (С. Єфремов, М. Грушевський), «ідеологом нової України» (М. Шаповал), називали його попередником більшовизму на Україні (Д. Донцов). Інша частина українських буржуазних націоналістів, навпаки, люто нападла на Драгоманова, проголошувала його боротьбу за єднання України з Росією зрадливістю, називала його «агентом катковської Росії», емісаром царського уряду для «обрушення галичан», що «винародовив українську інтелігенцію», зробив з багатьох українців, які пішли за ним, «національних євнухів». Іншими словами, Драгоманов для них – ворог «національної ідеї», ворог прогресу» [26, с.4]. На початку 1970-х рр. Р.П. Іванова писала, що В.І. Ленін «не погодився з твердженням Аксельрода, що Драгоманов подібно до Струве, був прихильником легального розвитку і боявся революції. ... Кинуте недоброзичливою рукою звинувачення Драгоманова в реформізмі ще у 80-і рр. радо підхопили як недруги, так і ті, кому вигідно було прикритись його іменем та авторитетом. Так, зокрема, Кістяківський оголосив Драгоманова навіть основоположником кадетизму в Росії і називав його глашатаєм російського лібералізму 70-80-х рр.» [27, с.155]. Перші суттєві зрушення в інтерпретації зазначеної проблеми, здається, відбулись лише в період горбачовської «перебудови» та «гласності» 1985-1991 рр. й були зафіксовані в наступних виданнях (Федченко М.П. Михайло Драгоманов. – К., 1991; Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова: Зб. наук. праць. – К., 1991; Лісовий В. Драгоманов і Донцов // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №9). Гарячково ліквідуючи «білі плями» та «переоцінюючи цінності», вітчизняні гуманітарії кінець-кінцем повернулись до виважених оцінок ролі і значення М.П. Драгоманова в російському та українському опозиційних рухах. Але все ж таки, як і в 1905-1907 рр., періодично «пробивалася» поляризація поглядів «нащадків» стосовно змісту «політичної спадщини» М.П. Драгоманова.

Суттєвим фактором для формування нових версій полеміки 1906 р. стало зацікавлення дослідників особистістю та творчим доробком Б.О. Кістяківського. В 1995 р. побачила світ монографія Л.П. Депенчук «Богдан Кістяківський», а в 1996 р. – відредагована нею ж перша україномовна збірка його творів, куди увійшла й полемічна передмова в авторській редакції 1908 р. У вступній статті та коментарях Л.П. Депенчук окреслила сприйняття, з 1888 р., Кістяківським ідей М.П. Драгоманова («Драгоманов ... єдиний, до кого він завжди мав пієтет як учень і послідовник») та ідейні розбіжності публіциста з ідеологами «Союзом Освобождения». Вона підтримала тезу А. Валіцького (Оксфорд,

1987), що Кістяківський не став людиною якоїсь однієї ортодоксальної школи чи напрямку, він завжди виступав як оригінальний мислитель, який стояв осторонь магістральної колії в історії російського лібералізму та російської ідеалістичної філософії, виступаючи у ролі критика цих двох явищ. Одночасно Л.П. Депенчук висловила впевненість, що «історико-культурним контекстом, в якому можливе адекватне визначення з огляду на особливості та обставини творчості Кістяківського, ... є історія української інтелігенції в органічному зв'язку з історією національної самосвідомості...» [28, с. IX, XXI, XXIX-XXX]. Коротко торкаючись полеміки 1906 р., вона висловила думку, що серед інших публіцистичних виступів інтерес становлять лише статті М.І. Павлика в газеті «Діло», згодом видані окремою брошурою (Львів, 1911). Дослідниця звернула увагу на те, що в виданні 1908 р. Кістяківський «зважив на критику Єфремова і замінив терміни у визначенні, що породжували асоціацію з назвою партії кадетів, залишивши незмінною оцінку по суті» [28, с. 447, 430].

Актуалізуючи аргументи дискусії 1905-1907 рр. в історично-філософській розвідці 1999 р., Л.П. Депенчук і М.І. Лук визнали слушність спостережень Б.О. Кістяковського стосовно еволюції поглядів «учителя» від революційно-радикального (збірка «Громада») до реформаторського соціалізму початку 1880-х рр., розглядаючи соціалізм та лібералізм як два взаємопов'язані компонента в світогляді М.П. Драгоманова. Вони також запропонували запровадити у науковій обіг термін «українське ліберальне народництво», маючи на увазі той самий «немарксистський соціалізм», який би слід назвати «драгоманівським». Суттєвим був висновок авторів про те, що «доведення Драгомановим історичної вартості, народності українського республіканізму та вільнолюбства, трактування ліберальності як притаманного народові прагнення до волі стали не лише чинниками впливу на настрої російського народництва у часи його кризи, але й спробою залагодити конфлікт ліберальних «батьків» та радикальних «дітей» у середовищі українства, а також визнанням єдності зусиль двох опозиційних до імперської держави рухів – народництва та «земства» у широкому значенні цього явища» [29, с. 168-190, 170-173, 179].

Американська дослідниця Сьюзен Хейман у своїй новаторській монографії називає Кістяківського «космополітом трьох світів» та, висвітлюючи питання «Драгоманов і Кістяківський», виважено відзначає: «Конституційна, федеральна та антисепаратистська позиція Кістяківського визначилася під впливом ліберальних соціалістичних ідей Михайла Драгоманова, його інтелектуального наставника... Кістяківський присвятив своє життя пропаганді ідей Драгоманова в Росії та на Заході... Як і Драгоманов, Кістяківський почувався чужинцем серед російських революціонерів... Політична еволюція Драгоманова може слугувати моделлю власного розвитку поглядів Кістяківського – від радикального марксиста до реформатора-соціаліста... Проте... Кістяківський жив уже в іншу епоху, тому його погляди відрізнялися від драгоманівських...» [11, с. 172-173, 175].

Останнім часом значну увагу гуманітаріїв привертає специфіка національної самоідентифікації Б.О. Кістяківського (див., напр.: Жукова Н. Українська ідея у світоглядній позиції Б. Кістяківського // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Вип. 9. – Львів, 2001. – С. 24-35; Жукова Н. Особливості української самоідентифікації Б. Кістяківського // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців: Соціально-гуманітарні науки. – Чернівці : Рута, 2004. – С. 83-87; Семикрас В.В. Українська самоідентичність у світогляді Богдана Кістяківського // Гілея: науковий вісник – К., 2010. – Вип. 42(12). – С. 293-297). Звертаючись до згаданої проблеми, Ю.А. Горбань доходять висновку, що Б.О. Кістяківський, «будучи переконаним прихильником політико-правового вирішення «українського питання», вважав за доцільне консолідувати український національний рух з російським загальнодемократичним рухом, щоб разом домагатися конституційного реформування Росії», і наполягає на тому, що Кістяківський належав до постатей, що «ідейно репрезентували ліберально-демократичне крило в українському національному русі» [30, с. 71-80]. Показово, що продовжує викликати зацікавленість філософів драгоманівський «слід» у творчості Кістяківського (див.: Альчук М.П. Богдан Кістяківський про значимість Михайла Драгоманова в українській культурі / // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – К., 2010. – Вип. 23(36). – С. 161-167).

Рецепція ідей М.П. Драгоманова в політичному соціумі Російської та Австро-Угорської імперій 1900-тих рр. ґрунтовно розглянута в монографії політолога А.М. Круглашова. Коментуючи полеміку 1906 р., А.М. Круглашов відзначає, що «скоріше, Б.О. Кістяківський намагався довести, посилавшись на Драгоманова, можливість і необхідність порозуміння між силами ліберальної опозиції, демократичними діячами та прихильниками соціалістичних доктрин задля об'єднання їх зусиль у побудові майбутньої Росії на засадах справедливого соціального ладу, на принципах драгоманівського конституціоналізму та федералізму. Останні прагнення не влаштовували, як досить швидко з'ясувалося, більшість російських лібералів, не пов'язаних ані національними сентиментами, ані особистими симпатіями з Драгомановим. Кістяківський поділяв деякі тривоги свого вчителя щодо перспектив конституціоналізму та пореволюційного розвитку Росії. Політична еволюція його однодумців-лібералів змушувала його наполягати на практичній важливості федералістської програми Драгоманова, для якої не знаходилося місця в політичній платформі російського лібералізму і яка не

сприймалась тими ж кадетами як можлива для втілення». Б.О. Кістяківський, тим не менш, не втрачав надії звернути увагу ліберально мислячого, демократично налаштованого інтелігента в Росії на актуальність спадщини Драгоманова. Але події постреволюційних років переконали його, що навіть досить помірковані політичні проекти переустрою Російської держави, запропоновані М.П. Драгомановим, виявились «надмірними» для російського імперського суспільства [31, с.18,22-24].

Свою інтерпретацію дискусії 1906 р. навколо драгоманівської спадщини в контексті доби «малої революції» подає І.Б. Гирич, відзначаючи, що у суперечці з прокадетськи налаштованими українськими політиками, які перебували у фарватері російських політичних інтересів, І.Я. Франко, М.С. Грушевський і С.О. Єфремов «відвойовували» М.П. Драгоманова, проте різними шляхами. Якщо С.О. Єфремов намагався використати авторитет Драгоманова на українську користь і добачав у Михайлові Петровичу тогочасного соціаліста-федераліста, то Б.О. Кістяківський, навпаки, бачив у Драгоманові російського політика українського походження, що вирішував спільну для українців і росіян суспільну справу, першого по-європейськи налаштованого конституціоналіста і соціаліста. А от Франко і Грушевський намагалися через реалістично-критичне ставлення чітко наголосити на негативах і позитивах Драгоманова, на тому, що «можна використати для сучасності, а від чого варто відмовитися назавжди» [32].

Дискусію С.О. Єфремова та Б.О. Кістяківського, щоправда, досить побіжно й плутано, розглянув у контексті історії УДРП – УПСФ В.В. Стрілець. Так, спочатку він дорікає С.О. Єфремову, що той в рецензії на збірку праць М.П. Драгоманова не розкрив належним чином поняття «національна та обласна автономія», далі твердить, що «в уявленні російських лібералів, із котрими тісно співпрацювала УДРП, вимога національно-територіальної автономії України не мала політичного змісту, а сприймалася як наміри поширити права земств», але «в період революції 1905-1907 рр. російська ліберальна демократія мирилася з гаслом національно-територіальної автономії у її неполітичному змісті...»; і, знову повертаючись до позиції С.О. Єфремова, називає його «...не об'єктивним дослідником, а ... політиком, котрий прагнув використати, можливо і пропустивши через власне сумління, ім'я та вчення видатного громадсько-політичного діяча для потреб свого політичного угруповання, але й тоді вражає безапеляційність й однозначність його формулювань та узагальнень» [33, с.24-25,30]. Та, ясна річ, що С.О. Єфремов не мав ні наміру, ні потреби в добу революційних змін виступати на сторінках періодичної преси в ролі «об'єктивного дослідника». Інтерпретуючи в політичному сенсі драгоманівські думки, він одночасно пропагував програмні вимоги партії, лідером якої являвся.

Свою думку стосовно полеміки 1906 р. висловлює фахівець із історії УПСР Т.А. Бевз, твердячи, що, «відстоюючи погляди М. Драгоманова стосовно ідеї обласної автономії, С. Єфремов визнав за доцільне заявити, що Драгоманов відстоював цю ідею не з принципових, а лише з практичних міркувань. Змінилися загальнополітичні обставини, продовжував С. Єфремов, змінилися й вимоги українства, які залишилися незмінними стосовно ідеї загальнолюдського прогресу й справедливості та «дороги федералізму», якою прямував М. Драгоманов». За словами автора, С. Єфремов «досить високо оцінював роль М. Драгоманова у підготовці ґрунту для створення політичних партій», але сам «трактував соціалізм досить вузько – суто в плані забезпечення політичних свобод. Принаймні він волів не розкривати свого бачення соціалістичного ладу». Цікаво, що Т.А. Бевз теж чомусь «вражає безапеляційність й однозначність його [Єфремова. – С.І.] формулювань та узагальнень...» [34, с.195-196].

Показово, що в наш час деякі автори, захопившись описами світогляду «молодого юнака» С.О. Єфремова та згадуючи про «юнацький етнографізм», про художні й публіцистичні твори, які він читав, про вплив теорії боротьби за індивідуальність його «віртуального» учителя М.К. Михайловського, якимось чином примудряються «не помітити» виразний драгоманівський «слід» у формуванні єфремовської системи громадсько-політичних пріоритетів [35, с.37-42]. В іншій публікації той же автор, зосередившись на «актуальній та малодослідженій» проблемі реконструкції «поглядів Сергія Єфремова на державність України через призму програми Української Радикальної партії», згадує, нарешті, про ідеї М.П. Драгоманова, які «привертали основну увагу у поглядах С. Єфремова» [36], але чомусь не посилається на головне джерело своєї інформації – захищену ще в 1994 р. в Москві дисертацію, майже дослівно використовуючи з неї абзаци та сторінки [37, с.126-127,136-139,141].

Таким чином, процес консолідації російського лібералізму (насамперед його лівого крила) напередодні та в період Першої російської революції 1905-1907 рр. спонукав його «конструкторів» до пошуку «першоджерел», викликавши несподівано гострі «бої за Драгоманова». Вірогідно, Б.О. Кістяківському, як і деяким іншим провісникам нового, соціального лібералізму, М.П. Драгоманов уявлявся одним із перших вітчизняних мислителів, що зумів у 1870-1890-тих рр. органічно синтезувати принципи етичного соціалізму, конституціоналізму і запозичені з арсеналу прудонівського анархізму ідеї автономності особистості та громади. В подальшому, переживши постреволюційну добу, вихлюпнувшись в період Української революції 1917-1920 рр. у гасла прокламацій, газетні передовиці і

тексти партійних програм, ця колізія – але вже за участю інших акторів і інших статистів – трансформувалася з кінця 1920-тих та у 1930-ті рр. в різні форми ідеологічної боротьби з питань драгоманівської спадщини. Їй одночасно – в ретроспективну критику світоглядних настанов української ліберально-демократичної партійної еліти. У 1950-і-1980-і рр., в умовах «розвинутого соціалізму», адаптувавшись до нових політичних і соціальних реалій, переживши незбагненні метаморфози, обгорнувшись численними модифікаціями та нюансами, історія зіткнення двох синів України – Сергія Єфремова та Богдана Кістяківського – над «політичною спадщиною» свого «вчителя» нарешті, була вміщена з середини 1990-х років у рамки академічних дискусій і дослідницьких рефлексій. Невипадково в свій час І.П. Лисяк-Рудницький наголошував, що, «...незважаючи на зовнішню публіцистичність, Драгоманов виступав як активний і оригінальний політичний мислитель. І як завжди буває з оригінальними мислителями, його ідеї становлять інтерес для наступних поколінь не тільки з історичної точки зору, вони все ще досить життєздатні, щоб збагатити сучасну думку і чинити на неї вплив» [38, с.246]. Але ж, оскільки «...історична наука в Україні завжди була (і досі є) чимось більшим, ніж пізнавальна дисципліна...» [39, с.116], – то відлуння полеміки 1906 р., оповите численними міфологізаціями, відчувається й дотепер у пострадянській історіографії.

Джерела та література

1. От редакции «Освобождения» // Собрание политических сочинений М. Драгоманова. – Париж : Освобождение, 1905. – 376 с.
2. Ярослав Дашкевич: «Коли твориться держава, твориться і нація». Розмовляв Богдан Залізник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.universum.lviv.ua/archive/journal/2008/dashk_1.html.
3. Репина Л.П. История исторического знания: [Пособие для вузов] / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2004. – 288 с.
4. Павлюк Л. Міфопоетика і міфополітика: міф, контрміф і антиміф // Медіакритика. – 2008. – Вип.2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mediakrytyka.info/drukovani/mifopoetyka-i-mifopolityka-mif-kontrmif-i-antymif.html>.
5. Животко А., Богацький П. Від Редакції // Драгоманов М. Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками / За заг. ред. П. Богацького. – Прага – Нью-Йорк, 1937. – Т.1. – XVI, 415 с.
6. Чмырь С.Г. Ефремов Сергей Александрович // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: Энциклопедия / Редкол.: В.В. Шелохаев (отв. ред.) и др. – М. : РОССПЭН, 1996. – С.206.
7. Іваницька С.Г. Политические идеи С.А. Ефремова в контексте реализации «украинского проекта» // Іваницька С.Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX ст.). – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – С.188-208.
8. Іваницька С.Г. Михайло Драгоманов як «значущий інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті – 1920-ті роки) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVII. – Запоріжжя : ЗНУ, 2011. – С.237-244.
9. Усенко І.Б., Музика І.В. Академік Б.О. Кістяківський – правознавець, філософ і соціолог (До 140-річчя із дня народження) // Часопис Київського університету права. – 2008. – №1. – С.11-17.
10. Гирич І. Передмова // Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). – К. : Темпора, 2011. – С.6-56.
11. Хейман С. Кістяківський: Боротьба за національні та конституційні права в останні роки царату / Пер. з англ. [Текст] / Сьюзен Хейман. – К. : Основні цінності, 2000. – 304 с.
12. Кістяківський Б. М.П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя // Кістяківський Б. Вибране. – К. : Абрис, 1996. – С.275-346.
13. Єфремов С. Відгуки з життя та письменства. Політична спадщина Драгоманова / С. Єфремов // Нова Громада. – №6. – С.152-162.
14. Франко І.Я. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-ти томах. – Т.45. – К. : Наук. думка, 1986. – С.423-438.
15. Лотоцький О. Сторінки минулого [Текст] / О. Лотоцький. – Варшава : УНІ, 1933. – Ч.2. – 481 с.
16. Промова О. Шульгіна на ювілейних зборах у Нью-Йорку (3 нагоди його 70-ліття) // Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889-1960) / За ред. В. Янева. – Париж – Мюнхен: [Б. в.], 1969. – 359 с. – (Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. CLXXXVI).
17. Кістяківський Б. М.П. Драгоманов і питання про самостійну українську культуру // Кістяківський Б. Вибране. – К. : Абрис, 1996. – С.347-372.
18. Варенікова О. С. Єфремов та М. Михайловський: еволюція теорії боротьби за індивідуальність // Наукові записки Харківського державного педагогічного університету. – 1994. – С.188-190.
19. Фінько А.Є. Критика Богданом Кістяківським соціально-етичних настанов народництва в контексті процесу «відродження ідеалізму» / А.Є. Фінько // Мультиверсум: Філософський альманах / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. – К. : Український Центр духовної культури, 2007. – Вип.61. – С.124-145.
20. Єфремов С. Щоденники 1923-1929 [Текст] / Наук. ред., передмова Е. Соловей. – К. : «Рада», 1997. – 848 с. – (Серія «Мемуари»).
21. Заславський Д.И. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк [Текст] / Д. Заславский. – К. : Сорабкоп, 1924. – 172 с.
22. Грушевський М. [рец.] Заславський Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк // Україна. – 1926. – Кн.2-3(17). – С.219-220.
23. Заславський Д. М.П. Драгоманов (к истории украинского национализма) [Текст] / Д. Заславский. – М. : Изд-во политкартожан, 1934. – 235 с.

24. Нарский И.В. Фронтной опыт русских солдат. 1914-1916 годы // Новая и новейшая история. – 2005. – №1. – С.194-204.
25. Бергер П. Социальное конструирование действительности. Трактат по социологии знания [Текст] / П. Бергер, Т. Лукман / Перевод Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
26. Лукеренко В.Л. Світогляд Драгоманова [Текст] / В.Л. Лукеренко. – К. : Наук. думка, 1965. – 124 с.
27. Иванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.) [Текст] / Р.П. Иванова. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1971. – 223 с.
28. Депенчук Л.П. Передмова // Кістяківський Б. Вибране. – К. : Абрис, 1996. – С.III-XXXII.
29. Депенчук Л.П. Історіософія та соціальна філософія М. Драгоманова [Текст] / Л.П. Депенчук, М.І. Лук. – К. : Укр. центр духовної культури, 1999. – 210 с.
30. Горбань Ю.А. Постає Богдана Кістяківського в українському визвольному русі початку XX століття // Сторінки історії: зб. наук. праць. – Вип.30. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2010. – С.71-80.
31. Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова [Текст] / А.М. Круглашов. – Вид. 2-ге. – Чернівці : Прут, 2001. – 488 с.
32. Гирич І. М. Грушевський та І. Франко: громадське і приватне: Чинник М. Драгоманова у взаєминах вчених // Неопалима купина. – 2007. – С.91-123. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-hurych.name/Hrushevsky/AndFranko/Dragomanov.html>.
33. Стрілець В.В. Українська Демократично-Радикальна партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.): Монографія [Текст] / В.В. Стрілець. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2002. – 361 с.
34. Бевз Т. Сергій Єфремов і ідея створення української політичної партії / Т. Бевз // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т.XVI. – С.190-200.
35. Могильний Л. Формування світогляду Сергія Єфремова під час навчання у Київській духовній семінарії / Л. Могильний // Часопис української історії. – 2009. – Вип.12. – С.37-42.
36. Могильний Л. Погляди Сергія Єфремова на державність України через призму програми Української Радикальної партії (1905 р.) / Л. Могильний // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2009. – Вип.1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2009_1/materialy/2009_1/Mogilynyu.pdf.
37. Чмырь С.Г. Украинская демократическо-радикальная партия: истоки, организация, программа, тактика (90-е гг. XIX в. – 1908 г.) / Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Институт российской истории РАН. – М., 1994. – 374 с.
38. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик [Текст] // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. – Т.1 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – К. : Основи, 1994. – С.299-347.
39. Яковенко Н. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – К., 1998. – №3/4. – С.115-125.

Иваницкая С. Г. Сергей Ефремов versus Богдан Кистьяковский: полемика вокруг «политической наследия» Михаила Драгоманова (историографический аспект)

В статье рассматривается полемика между С.А. Ефремовым и Б.А. Кистьяковским по поводу появления в 1905-1906 гг. собрания русскоязычных произведений М.П. Драгоманова; контекстом служит процесс политической дифференциации в среде либерально-демократической оппозиционной элиты Российской империи; выясняются также метаморфозы данного сюжета в историографии 1920-х – 2000-х годов.

Ключевые слова: С.А. Ефремов, Б.А. Кистьяковский, М.П. Драгоманов, историография, публицистика, элита, идеология.

Ivanits'ka S. G. Sergiy Efremov versus Bogdan Kistiakowsky: controversy around the «political heritage» of Mykhaylo Dragomanov (historiographical aspect)

The paper discusses the controversy between S. Yefremov and B. Kistiakowsky over appearance in 1905-1906 collection of Russian-language works of M. Dragomanov; the context is the process of political differentiation among the liberal democratic opposition elites of the Russian Empire, and found out the story of the metamorphosis in the historiography of the 1920-s – the 2000-s.

Keywords: S. Yefremov, B. Kistiakowsky, M. Dragomanov, historiography, journalism, the elite, the ideology.

УДК: 94(3):930(477)"18"Драгоманов

В. П. Гарнага

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У статті проаналізовано дослідження з історії стародавнього світу М.П. Драгоманова, визначено їхнє місце у науковій спадщині вченого, охарактеризовано вплив занять стародавньою історією на його методологію, фольклористичні студії, суспільно-політичні погляди, з'ясовано значення праць М.П. Драгоманова для розвитку сходознавства й антикознавства, його вплив на творчість Л. Українки та І.Я. Франка.

Ключові слова: антикознавство, дослідження історії Стародавнього Сходу, фольклористика, наукова спадщина, суспільно-політичні погляди, М.П. Драгоманов.